

МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ СПАДКОВИХ ПРАВОВІДНОСИН В УМОВАХ СУЧАСНОСТІ

THE MECHANISM OF REALIZATION OF INHERITABLE LEGAL RELATIONS IN THE MODERN CONDITIONS

Колінько О.О., к.ю.н.,
доцент кафедри права

Київський кооперативний інститут бізнесу і права

Ширимета А.В., магістрант

Київський кооперативний інститут бізнесу і права

Робота присвячена дослідженню проблем реалізації механізму спадкування в Україні на сучасному етапі. Проведено аналіз законодавства щодо спадкування, сформульовано науково-теоретичні висновки та надано практичні рекомендації щодо подальшого вдосконалення інститутів спадкового права в Україні.

Обґрунтовано позицію стосовно важливості й актуальності збільшення кількості норм, які регулюють відносини у сфері спадкування. Розкриваються принципи, за якими відбувається реалізація механізму визначення черговості під час спадкування. Специфічність спадкових правовідносин полягає в їх безсуб'єктності, оскільки зі смертю припиняється правоздатність спадкодавця, а його права й обов'язки переходять до спадкоємців у порядку спадкового правонаступництва. Тому особливо актуальним є правильне визначення та чітке нормативно-правове закріплення черговості спадкування. Крім цього, автори підтримують ідею зміни в регламентації права на обов'язкову частку під час спадкування.

Проводиться розмежування категорій «заповіт» і «спадковий договір». Хоча обидва правочини покликані регулювати суспільні відносини, які пов'язані зі смертю особи та виникненням у зв'язку із цим питань розподілу майна, прав та обов'язків, що належали померлому ще за життя, обґрунтовується позиція щодо їх повної відмінності (нетотожності). У свою чергу, для окремих випадків кодекс закріпив повну свободу заповіту, розумно обмежив цю свободу правом визначених категорій осіб на обов'язкову частку у спадщині.

Крім того, незважаючи на існування великої кількості дискусій у юридичній літературі стосовно питання переходу у спадщину авторського права як сукупності майнових та особистих немайнових прав, що виникають в особи у зв'язку зі створенням творів науки, літератури та мистецтва, це питання досі не має однозначного вирішення.

Ключові слова: спадкування, спадкове право, спадкодавець, спадкоємець, черга спадкоємців, місце відкриття спадщини, час відкриття спадщини, спадкування за заповітом.

The work is devoted to the research of problems of implementation of the mechanism of inheritance in Ukraine at the present stage. Legislation on inheritance was analyzed, scientific and theoretical conclusions formulated and practical recommendations were given on further improvement of the institutions of hereditary law in Ukraine.

Namely, the position on the importance and relevance of increasing the number of rules governing relations in the field of inheritance is substantiated. The principles by which the mechanism of determining the sequence of succession occurs are revealed. The specificity of the hereditary legal relationship lies in its non-personality, since with the death the legal capacity of the heir is terminated, and his rights and duties are transferred to the heirs in the order of hereditary succession. Therefore, it is especially important to correctly define and clearly regulate the sequence of inheritance. In addition, the authors support the idea of changing the regulation of the right to a mandatory share in inheritance.

There is a delineation of the categories "will" and "hereditary agreement". Although both of these transactions are intended to regulate the public relations that relate to the death of a person and, in connection with this, the issues of distribution of property, rights and responsibilities that belonged to the deceased in his lifetime. In the article, the position is justified as to their complete distinction. In some cases, however, the Code has enshrined full freedom of the will and restricted that right to certain categories of persons to a compulsory share of the inheritance.

In addition, despite the large number of discussions in the legal literature on the issue of the inheritance of copyright, this issue still does not have unambiguous solution.

Key words: inheritance, inheritance law, legator, heritor, turn of heritors, heritage side, time of opening the inheritance, inherit by will.

Спадкове право – це одна з найдавніших, найскладніших і найцікавіших підгалузей цивільного права з наукового погляду. У ній відбиваються економічні, політичні, соціальні аспекти життя суспільства, родинні й шлюбні відносини. Це підгалузь права, яка була та є актуальною з позиції її дослідження, розвитку, вдосконалення, оскільки стосується особистих інтересів людини.

Такий інтерес науки до питань спадкування природний, тому що в процесі свого життя людина здебільшого накопичує певну кількість матеріальних благ і цінностей, якими вона бажає задовольнити не лише свої потреби, а й потреби своїх рідних і близьких. Тобто спадкові норми покликані врегулювати перехід прав та обов'язків людини в разі її смерті [1, с. 119].

Утворення незалежної Української держави та формування національної правової системи дали відчутний поштовх до поглибленого й об'єктивного вивчення історії українського права. Вагомого значення, зокрема, набувають дослідження особливостей правового регулювання суспільних відносин в окремих регіонах України, історичних, політичних, національно-культурних та інших чинників, що їх зумовили [2, с. 3]. Правове регулювання

спадкових відносин стосується інтересів будь-якого громадянина як потенційного спадкоємця і спадкодавця. Обов'язком держави є створити таку систему цивільно-правових засобів, яка б гарантувала кожній фізичній особі право вільно розпоряджатися своїм майном на випадок смерті і право вільно набувати чи відмовлятися від спадщини [3, с. 3].

Стаття ґрунтується на наукових працях М.Ю. Баршевського, В.В. Васильченка, Р.М. Достдар, Ю.О. Заїки, Х.В. Майкут, О.І. Неліна, Є.О. Рябокона, Є.І. Фурси та ін.

Книга шоста «Спадкове право» Цивільного кодексу (далі – ЦК) України складається із семи глав: «Загальні положення про спадкування», «Спадкування за заповітом», «Спадкування за законом», «Здійснення права на спадкування», «Виконання заповіту», «Оформлення права на спадщину», «Спадковий договір» [4]. Однак збільшення кількості статей не є простим нагромадженням правового матеріалу, що переважно негативно впливає на системність і логічність викладу. Навпаки, такий підхід не тільки подарував українському праву спадкові новели, а й уніс збалансованість, конкретність і якість у ті положення спадкового законодавства, які раніше мали неоднозначне

тлумачення й були предметом наукових і судових баталій [5, с. 329].

Спадкування як правовідносини дуже специфічне, оскільки на перший погляд порушується конструкція загальних цивільних правовідносин: воно, по суті, безсуб'єктне, оскільки зі смертю припиняється правоздатність спадкодавця, тому його права й обов'язки переходять до спадкоємців у порядку спадкового правонаступництва, що характеризується низкою особливостей: 1) наявністю фактичного складу, прямо передбаченого законом; 2) сукупністю прав та обов'язків, які переходять до спадкоємців як єдине ціле; 3) спадкування має універсальний характер: усі права й обов'язки переходять одночасно й на підставі акта прийняття спадщини [6, с. 35].

Характерною особливістю спадкового права є те, що воно майже не розвивається поза межами кодифікованих актів законодавства, тобто ЦК України. Якщо такі підгалузі цивільного права, як сімейне, житлове право, право інтелектуальної власності, мають своєю джерельною основою не тільки ЦК України, а й інші законодавчі акти (Сімейний кодекс, Житловий кодекс, численні закони та інші нормативно-правові акти про охорону прав на окремі об'єкти інтелектуальної власності), то стосовно спадкового права можна сказати, що концентрованим вираженням його норм є саме ЦК України.

Звичайно, норми спадкового права містяться й у деяких інших законодавчих актах, наприклад, Земельному кодексу України, законах України «Про міжнародне приватне право», «Про банки і банківську діяльність» тощо, однак такі «вкраплення» мають фрагментарний характер і не свідчать про багатоджерельність спадкового права. Видається, що відходити від цього правила не варто й у майбутньому під час подальшого вдосконалення законодавства про спадкування [7, с. 40].

Як видно зі змісту Книги шостої, спадкове право України визнає два види спадкування: за законом і за заповітом.

Позиція законодавця стосовно критеріїв визначення черг спадкоємців за законом закріплена в главі 86 ЦК України. Вона полягає в такому: до спадкоємців за законом належать особи, які за характером сімейно-побутових відносин були найближчими до спадкодавця. Положення про черговість спадкування спадкоємцями за законом базується на презумпції, що в разі висловлення своєї волі спадкодавець залишив би спадкове майно найближчим особам, які законом визначені в певні черги залежно від таких критеріїв: близькість родинних зв'язків за походженням; шлюбні відносини; усиновлення; надання утримання спадкодавцю; перебування на утриманні спадкодавця; спільне проживання тощо.

Тому залежно від зазначених критеріїв законом установлено відповідні черги спадкоємців і на цій підставі передбачається, якщо спадкодавець має інші наміри щодо передачі належного йому майна, то він вправі скласти заповіт і назвати інших осіб [8, с. 428].

Чинне законодавство передбачає 5 черг спадкування за законом. Згідно з ЦК України, *спадкоємцями першої черги* є діти, в тому числі зачаті під час життя спадкодавця та народжені після його смерті, подружжя й батьки померлого. *У другу чергу* спадкують рідні брати та сестри померлого, його дід і баба з боку батька й матері (ст. 1262 ЦК України). *У третю* – рідні дядько й тітка, а *четверта черга* закликає до спадкування осіб, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як 5 років до часу відкриття спадщини [9, с. 34–35]. І в *п'ятій чергу* право на спадкування за законом мають інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно, причому родичі ближчого ступеня споріднення усувають від права спадкування родичів подальшого ступеня споріднення [4]. Також ЦК України відоме право представлення в кожній черзі спадкоємців.

Відповідно до ст. 1277 ЦК України, у разі відсутності спадкоємців за заповітом і за законом, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини, а також відмови від її прийняття орган місцевого самоврядування за місцем відкриття спадщини зобов'язаний подати до суду заяву про визнання спадщини відумерлою. Заява про визнання спадщини відумерлою подається після спливу одного року з часу відкриття спадщини. Спадщина, визнана судом відумерлою, переходить у власність територіальної громади за місцем відкриття спадщини [4; 10, с. 218].

Отже, відумерлість спадщини – це певне правове становище майна спадкодавця, у якого не залишилося спадкоємців або останні відмовилися від прийняття спадщини чи усунені від права спадкування як недостойні [10, с. 218].

У статті 1233 ЦК України розкривається поняття «заповіт», яким визначається особисте розпорядження фізичної особи на випадок її смерті. Таке визначення заповіту варто сприймати як загальне, що конкретизується в інших нормах глави 85 ЦК України.

Заповіт – це односторонній правочин, оскільки в ньому, за загальним правилом, реалізується воля однієї особи – заповідача.

Право на заповіт має фізична особа з повною цивільною дієздатністю (ст. 1234 ЦК України), яка вправі на випадок своєї смерті розпорядитися всім належним їй майном або його частиною на свій розсуд, шляхом посвідчення заповіту на ім'я однієї або кількох осіб, як тих, що входять, так і тих, що не входять до кола спадкоємців за законом, а також на ім'я держави або юридичної особи.

Складаючи заповіт, заповідач має право охопити ним права й обов'язки, які йому належать на момент складення заповіту, а також ті права й обов'язки, які можуть йому належати в майбутньому. Він має право скласти заповіт щодо всієї спадщини або її частини.

Ведучи мову про заповіт як односторонній правочин та акцентуючи увагу на тому, що він є особистим волевиявленням фізичної особи, підкреслимо, що в ст. 1243 ЦК України передбачається виняток із загального правила, коли заповіт може бути укладено двома особами – подружжям [11].

Так, у главі 85 «Спадкування за заповітом» є особливий різновид заповіту – заповіт подружжя. Згідно зі ст. 1243 ЦК України, подружжю надано право скласти спільний заповіт щодо майна, яке належить йому на праві спільної сумісної власності. У разі складення спільного заповіту частка у праві спільної сумісної власності після смерті одного з подружжя переходить до другого з подружжя, який його пережив. Після смерті одного з подружжя нотаріус накладає заборону відчуження майна, зазначеного в заповіті подружжя. У разі смерті останнього право на спадкування мають особи, визначені подружжям у заповіті.

Ю.О. Заїка вважає такий вид заповіту зайвим, оскільки не все майно, нажите за час подружнього життя, може бути спільною сумісною власністю, а отже, кожному з подружжя доведеться складати ще й окремі заповіти на те майно, що знаходиться в їхній особистій власності (наприклад, за договором дарування чи успадковане майно). А це зайві витрати. На нашу думку, існування можливості укласти заповіт подружжям ніяк не обмежує нічийих прав, ніяк не обтяжує осіб і, насамкінець, не є обов'язком подружжя. І, навпаки, з огляду на те що ніхто не застрахований від того, що в старості ясний розум може затьмаритися, такий заповіт може стати певним гарантом того, що майно успадкують саме ті особи, яких подружжя бачило як своїх реальних спадкоємців [12, с. 91–92].

Також ЦК України передбачає такі види заповітів: заповіт із заповідальним відказом; заповіт із покладенням на спадкоємців обов'язків; заповіт з умовою; заповіт

із установленням сервітуту; заповіт із підпризначенням спадкоємців; заповіт з умовою щодо позбавлення прав на спадкування; секретний заповіт [4].

Звичайно, ЦК України передбачає право на обов'язкову частку в спадщині. Малолітні, неповнолітні, повнолітні непрацездатні діти спадкодавця, непрацездатна вдова (вдівець) і непрацездатні батьки спадкують незалежно від змісту заповіту половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом (обов'язкова частка) [4]. Але під час буквального аналізу ст. 1241 ЦК України можна встановити можливість подвійного застосування її положень на практиці, що свідчить про неконкретність цієї норми. Так, особа, яка має право на обов'язкову частку й водночас зазначена в заповіті як спадкоємець, може обирати варіант реалізації нею прав або як спадкоємця за заповітом, або як спадкоємця за правом на обов'язкову частку.

Із цього приводу Є.І. Фурса пропонує внести суттєві зміни в регламентацію права спадкування за правом на обов'язкову частку. Пропонується конкретизувати положення ст. 1241 і внести такі доповнення: підставами застосування цього положення має бути порушення прав спадкоємців, що мають право на обов'язкову частку, у змісті заповіту; у разі зазначення таких спадкоємців у заповіті без порушення їхніх прав стосовно інших спадкоємців вони спадкують за заповітом; обов'язкова частка може бути замінена за домовленістю між спадкоємцями й особою, яка має право на обов'язкову частку у спадщині, або через пряму вказівку в заповіті на довічне утримання такої особи спадкоємцями, що має бути підтвержене відповідним договором довічного утримання (мабуть, автор стосовно останньої пропозиції мав на увазі непрацездатних осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині) [13, с. 9].

Часом відкриття спадщини є день смерті особи або день, із якого вона оголошується померлою. Під днем смерті потрібно розуміти конкретну календарну дату (добу). Не варто плутати смерть особи та реєстрацію смерті фізичної особи. Юридично особа вважається померлою з моменту, коли зроблений відповідний запис про смерть особи органами РАЦСу. Тому довідка про смерть (відповідної форми) або судове рішення про оголошення особи померлою (яке набрало законної сили) – це лише підстава для відповідної реєстрації смерті фізичної особи із зазначенням дати її смерті. Якщо дата фактичної смерті невідома, наприклад, під час оголошення особи померлою, то у свідоцтві про смерть обов'язково повинен бути вказаний місяць або рік смерті (набрання судовим рішенням законної сили). У цьому випадку часом відкриття спадщини потрібно вважати останній день указанного місяця або року [8, с. 59].

Місцем відкриття спадщини ЦК визнає останнє місце проживання спадкодавця (ч. 1 ст. 1221). За частиною 1 ст. 29 ЦК України місцем проживання фізичної особи є житловий будинок, квартира, інше приміщення, придатне для проживання в ньому (гуртожиток, готель тощо), у відповідному населеному пункті, в якому фізична особа проживає постійно, переважно або тимчасово. Отже, аналіз ч. 1 ст. 1221 ЦК України у взаємозв'язку з ч. 1 ст. 29 ЦК не дає змоги чітко визначити місце відкриття спадщини, адже останнє може розглядатися і як останнє постійне, і як останнє переважне, і як останнє тимчасове місце проживання спадкодавця [11].

Верховний Суд України роз'яснює положення ч. 1 ст. 1221 так: місцем відкриття спадщини є останнє місце проживання спадкодавця, яке визначається за правилами ст. 29, ч. 2 ст. 1221 ЦК України. Якщо спадкодавець мав кілька місць проживання, місцем відкриття спадщини вважається останнє місце реєстрації спадкодавця [14].

Отже, коли спадкодавець помер, відкривається спадщина. Спадкоємець, який бажає реалізувати право на

спадкування, що виникло в нього у зв'язку з відкриттям спадщини, має прийняти спадщину в порядку та в строки, встановлені законом.

Аналіз ч. ч. 3, 4 ст. 1268, ст. 1269 дає змогу виділити три способи прийняття спадщини: 1) подання заяви про прийняття спадщини; 2) спадкоємець, який постійно проживав разом зі спадкодавцем на час відкриття спадщини, вважається таким, що прийняв спадщину, якщо протягом строку, встановленого для прийняття спадщини, він не заявив про відмову від неї; 3) факт того, що спадкоємець був малолітнім, неповнолітнім, недієздатним, обмежено дієздатним [11].

Загальний строк для прийняття спадщини в Україні – 6 місяців. С.І. Фурса зазначає, посилаючись на праці інших відомих цивілістів, що встановлення строку прийняття спадщини є певним обмеженням прав спадкоємців, які, наприклад, не знаходяться в місці відкриття спадщини [15, с. 199]. Проте, на нашу думку, строк прийняття спадщини, як і будь-який інший строк, є не обмеженням прав, а встановленням правил задля впорядкування цих відносин. Шість місяців – розумний строк, за який спадкоємець, який бажає отримати спадщину, може вчинити всі необхідні дії для цього. А для окремих випадків існує застереження щодо договірної (ч. 2 ст. 1273 ЦК України) та судового (ч. 3 ст. 1273 ЦК України) порядку продовження цього строку [4].

Особливе місце серед норм цивільного права посідають ті норми, що стосуються спадкового договору, який є абсолютною новелою ЦК України [8, с. 394].

Сам інститут спадкового договору сформувався в ту добу, коли суспільство базувалося на засадах феодального поземельного права й коли питання, пов'язані з переходом нерухомості, мали величезне значення для існування тих чи інших середньовічних організацій [8, с. 441; 16, с. 188].

За спадковим договором одна сторона (набувач) зобов'язується виконувати розпорядження другої сторони (відчужувача) і в разі його смерті набуває право власності на майно відчужувача [4].

Спадковий договір, як і заповіт, покликаний регулювати суспільні відносини, пов'язані зі смертю особи та виникненням у зв'язку із цим питань розподілу майна, прав та обов'язків, які належали померлому ще за життя. Але підхід до врегулювання цих інститутів принципово різний їх між собою: 1) спадковий договір, на відміну від заповіту, є завжди двостороннім правочином; 2) на відміну від заповіту, де спадкоємець складає акт прийняття спадщини, набувач за спадковим договором не виконує ніяких подібних обов'язкових дій; 3) у спадковому договорі, на відміну від заповіту, об'єкт, так би мовити, є подвійним: по-перше, як і в заповіті, об'єктом договору є майно відчужувача, котре передається за договором, а по-друге, об'єктом є також визначена розпорядженням відчужувача поведінка набувача; 4) посвідчувати цей договір може лише нотаріус; 5) під час посвідчення спадкового договору нотаріус обов'язково визначає обсяг майна, яке передається за договором, оскільки в силу закону він зобов'язаний накладати заборону його відчуження [8, с. 436–437].

Отже, чинне законодавство встановлює різні підходи до врегулювання заповіту та спадкового договору. І їх у жодному разі не можна вважати тотожними.

Скільки б законодавець не намагався розширити главу «Спадкове право», додаючи та змінюючи статті, місце певним прогалинам і «нерегульованям» буде завжди. І це не є виною законодавця. Нерегульованість окремих аспектів будь-яких відносин є нормальним явищем, оскільки законодавець також людина й передбачити всі можливі ситуації не може.

Так, наприклад, Є.О. Рябоконт вважає, що дискусійним у юридичній літературі залишається питання про перехід у спадщину авторського права як сукупності

майнових та особистих немайнових прав, які виникають в особи у зв'язку зі створенням творів науки, літератури та мистецтва. Науковець не підтримує думки тих цивілістів, які вважають, що до спадкоємців не переходять права авторів творів літератури, науки, мистецтва, відкриттів, винаходів і раціоналізаторських пропозицій (В.К. Дроніков, М.В. Гордон). На думку науковця, до складу спадщини входять не лише майнові права автора, а й ті особисті немайнові, які тісно пов'язані з майновими. До такого висновку автора спонукає умовність критеріїв поділу авторських прав на майнові та особисті немайнові. Він зазначає, що деякі права, захищені чинним законодавством до майнових, можуть тією ж мірою вважатися й особистими правами автора [17, с. 11].

Доктор юридичних наук В.В. Кисіль розглядає деякі проблематичні аспекти, що виникають у спадкових правовідносинах з іноземним елементом. Тут усі проблеми ґрунтуються в основному на колізіях законодавств держав, незбігу спадкових інститутів, а також тому, що посадові особи, які беруть участь у спадкових відносинах (нотаріуси в Україні), не завжди добре обізнані у сфері міжнародного приватного права.

Крім того, кількість багатосторонніх міжнародних договорів у сфері спадкування є порівняно невеликою. Через істотні розбіжності у спадкових законодавствах країн світу численні спроби масштабної уніфікації правил із питань спадкування були не досить вдалимими; ще менш

успішною стала імплементація норм відповідних міжнародно-правових актів у державах, що їх підписали. Утім сьогодні існує кілька важливих багатосторонніх документів у цій сфері, що стосуються головним чином колізійних і матеріально-правових питань спадкування за заповітом [18, с. 154–168].

Отже, ЦК України сьогодні відповідає та віддзеркалює потреби суспільного життя в приватному секторі права. На нашу думку, найбільшим досягненням спадкового права є закріплення п'яти черг спадкоємців, їх чітке визначення й регламентація, коли саме настає їхнє право на прийняття спадщини. Черги побудовані так, що найближчі (як воно має бути в сім'ї) люди для спадкодавця знаходяться в першій черзі, а далі – за віддаленістю. Крім того, така норма відчутно показує позицію законодавця щодо захисту прав власності спадкодавця та спадкоємців, оскільки до держави спадщина доходить тепер у рідкісних випадках (не рахуючи заповідальних розпоряджень).

Для окремих випадків кодекс закріпив повну свободу заповіту й розумно обмежив цю свободу правом визначення категорій осіб на обов'язкову частку у спадщині. І наостанок необхідно відзначити позитивний момент, пронесений крізь життя українського народу: принцип «доброї волі заповіту» впродовж всієї історії спадкового права жодного разу не був скасований, пропущений чи звужений, а, навпаки, неухильно дублювався в законодавстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Достдар Р. Рецепція права та правові традиції в сучасному спадковому праві України. *Право України*. 2010. № 6. С. 117–121.
2. Майкут Х.В. Цивільне право на українських землях за Литовськими статутами: історико-правове дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права, історія політичних і правових вчень» / Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів, 2009. 20 с.
3. Заїка Ю.О. Становлення і розвиток спадкового права в Україні : автореф. дис. ... док. юрид. наук : 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Київ, 2007. 36 с.
4. Цивільний кодекс України від 16.01.2003. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
5. Нелін О.І. Еволюція спадкового права в Україні (історико-правовий аспект) : монографія. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2009. 365 с.
6. Актуальні проблеми цивільного права : матеріали «круглого столу», присвяченого пам'яті професора Чингізхана Нуфатовича Азімова (Харків, 23 грудня 2010 р.) / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2011. 228 с.
7. Печений О. Про деякі теоретичні проблеми спадкового права. *Право України*. 2010. № 12. С. 40–47.
8. Проблеми цивільного права та процесу : матеріали науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті професора О.А. Пушкіна (22 травня 2010 року) / відп. за випуск В.А. Кройтор. Харків : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2010. 456 с.
9. Спадкове право. Практика застосування нотаріусами України / Т.А. Борисова, І.В. Жилінкова, К.І. Чижмарь та ін. ; за заг. ред. В.М. Марченка. Харків : ФО-П Лисяк Л.С., 2012. 736 с.
10. Кухарев О. Правова природа переходу відумерлої спадщини у власність територіальної громади. *Право України*. 2013. № 10. С. 218–225.
11. Дзера О.В. Цивільне право України. Особлива частина : підручник / за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, Р.А. Майданика. 3-тє вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 976 с.
12. Заїка Ю. Заповіт подружжя. *Право України*. 2004. № 4. С. 91–93.
13. Фурса Є.І. Спадкові правовідносини у нотаріальній та судовій практиці праві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Київ, 2004. 20 с.
14. Про судову практику у справах про спадкування : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 року.
15. Фурса С. Наследование в Украине: историко-правовой анализ. *Право Украины*. 2012. № 5–6. С. 188–206.
16. Васильченко В. Юридична сутність інституту спадкового договору та його місце в системі цивільного права. *Право України*. 2003. № 6. С. 118–121.
17. Рябоконт Є.О. Спадкове правовідношення в цивільному праві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Київ, 2002. 15 с.
18. Кисіль В. Спадкові відносини в сучасному міжнародному приватному праві. *Право України*. 2013. № 7. С. 154–182.